

"DEVONI LUG'ATIT TURK" ASARI VA UNDAN OLGAN
TAASSUROTULARIM.

**Abduraimova Zarnigorxon
Ikromovna**

ona tili va adabiyot o'qituvchisi

**Salaydinova Dilafruxxon Dilshodjon
qizi**

tarix fani o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asari XI asrda nashr etilgan tilshunoslik sohasidagi salmoqli asardir. U turkiy tilning eng qadimgi lug'atlaridan biri bo'lib, 1072 ga yaqin leksemalardan iborat. Asarning eng muhim jihatlaridan biri uning so'z yasalishiga munosabatidir.

Kalit so'zlar: Turkiy til, leksikografiya, tilshunoslik, affikslar, hosilaviy morfologiya, etimologiya.

АННОТАЦИЯ

«Девони Лугатит Тюрк» Махмуда Кашгари — важный труд в области языкознания, опубликованный в XI веке. Это один из старейших словарей турецкого языка, состоящий примерно из 1072 лексем. Одним из важнейших аспектов произведения является его отношение к словообразованию. Ключевые слова: тюркский язык, лексикография, языкознание, аффиксы, словообразовательная морфология, этимология.

ABSTRACT:

Mahmud Kashgari's "Devoni lugatit turk" is an important linguistic work published in the 11th century. It is one of the most modern dictionaries of the turkish language and consists of about 1072 lexemes. One of the most important aspects of the work is its relation to word formation.

Keywords: turkish language, lexicography, linguistics, affixes, derivational morphology, etymology.

"Devoni lug'atit turk" XI asrda Mahmud Qoshg'ariy tomonidan yozilgan turkcha lug'at bo'lib, taxminan 1100 betdan iborat. Bu asar turk xalqlar tarixida muhim o'rin egallaydi. Asar tarixiy ahamiyatga ham ega. Kitob muqaddima, turkiy til tavsifi va asosiy lug'atdan iborat. Lug'at alifbo tartibida tuzilgan va so'zlardan foydalanishning ko'plab misollari bilan 8000 ga yaqin yozuvlarni o'z ichiga oladi. "Devoni lug'atit turk"ning eng muhim mavzularidan biri so'z yasalishi, ya'ni mavjud so'zlardan yangi so'z yasash jarayonidir. So'z yasash har qanday tilning muhim qismi bo'lib, uning so'z boyligini kengaytirishda muhim rol o'ynaydi. "Devoni lug'atit turk" mazmunida so'z yasalishi turkiy tilda yangi so'z yasash jarayoniga taalluqlidir. Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asari turkiy so'zlarning to'liq ro'yxatini taqdim etibgina qolmay, turk tili grammatikasi va sintaksisining turli jihatlarini ham tadqiq qiladi. Demak, lug'at faqat alohida so'z ma'nolarini emas, balki ularning grammatik shakllarini, hol qo'shimchalarini, fe'l kelishiklarini ham o'z ichiga oladi. Lug'atda ikki yoki undan ortiq so'zlarning qo'shilib yangi so'z yasalishi natijasida hosil bo'ladigan qo'shma so'zlarning yasalishi haqida ham qimmatli ma'lumotlar berilgan. Turk tilida qo'shma so'zlar qo'shimcha, old qo'shimcha yoki ikkalasining birikmasini qo'shish orqali ham yasaladi. Qoshg'ariy qo'shma so'zlarning keng doirasini, jumladan, ikki yoki undan ortiq fe'l, ikki yoki undan ortiq ot yoki fe'l va otning qo'shilib yasalishi bilan yaratilgan so'zlarni o'rganadi. Qoshg'ariy o'z asarida yoritgan so'z yasalishining yana bir muhim jihat - mavjud so'zga morfema (affiks) qo'shilishi natijasida hosil bo'lgan so'zlar bo'lgan hosila so'zlarning yasalishidir. Turk tilida hosila so'zlar qo'shimchalar yordamida yoki so'z o'zagini o'zgartirish orqali yasalishi mumkin. Qoshg'ariy hosila

so'zlarga, jumladan, fe'l va otlarga ko'plab misollar keltiradi. Qoshg'ariyni tashvishga solgan yana bir muhim soha turkiy so'zlarning kelib chiqishi edi. Asar birgina o'zbek tilshunosligi uchun emas, balki turk xalqlar tarixi uchun ham muhim manbadir. U O'rta Osiyo bo'ylab ko'p kezgan, turli turkiy qabilalardan ma'lumot to'plagan va ularning lug'atini yozib olgan. U turkiy so'zlarning kelib chiqishini mahalliy lug'at yoki qo'shni tillardan fors, arab, mo'g'ul tillaridan o'zlashtirilgan lug'at deb tasniflashga harakat qilgan. Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asari turkiy tilshunoslik adabiyotiga qo'shilgan qimmatli hissadir. Qoshg'ariy bu asarida so'z yasashining turli mexanizmlarini, jumladan, affiksatsiya, birikma va takrorlanishni o'rganadi.

Mahmud Qoshg'ariy XI asrning O'rta Osiyolik filolog olimi va tilshunosidir. 1072-1074 yillar davomida arab tilida "Turk tili lahjalari"ni tuzgan. Mahmud Qoshg'ariy o'zining "Devoni lug'atit turk" asarida arab tilining ilmiy uslublari orqali yaratgan asari turk tilining rivojlanishi va shevalari haqidagi muhim va qimmatli manbadir. Mahmud ibn al-Husayn ibn Muhammad al Qoshg'ariy Buxoro, Nishopur, Samarqand, Marv, Bag'dod kabi shaharlarda olim uzoq vaqt yashagan va shu hududlarning tili, madaniyati, etnografiyasini o'rganadi. Turkiy urug' va qabilalar yashagan barcha yerlarni birma bir o'rganib, ularning tillaridagi o'xshash va farqli jihatlarni aniqlaydi. Til xususiyatlariga ko'ra turkiy tillarni guruhlariga tasniflash imkoniyatiga ega bo'ldi. Mahmud Qoshg'ariyning o'zi bu haqida shunday deydi: "Puxta qo'llanma bo'lsin deb, har bir qabilaning o'ziga xos xususiyatlariga qiyosiy qoidalar tuzdim..." Turkiy tillarni farqli belgilariga ko'ra dastlabki ikki guruhga ajratadi: turklar (chigil, qoshg'ar, arg'u, barsog'on, uyg'ur), o'g'uz va qipchoq qabilalari tillari. "Devoni lug'atit turk" turkiy tilshunos olim Mahmud Qoshg'ariy tomonidan XI asrda yozilgan turkiy tillarning to'liq lug'atidir. Kitob turkiy tillar tarixida muhim o'rin tutadi va turkiy tilshunoslik uchun muhim manba hisoblanadi. Kitobning asosiy jihatlaridan biri bu so'z yasashga munosabatidir. Qoshg'ariy turkiy tillarda so'zlarning qanday yasashini ularning tuzilishidagi qoliplarni aniqlash va kelib chiqishini tahlil qilish orqali o'rganadi, bu esa til grammatikasi va lug'at boyligi haqida tushuncha berishga yordam beradi. Turkiy tilda so'z yasashning eng keng tarqalgan usuli asosni qo'shimcha va old

qo'shimchalar bilan birlashtirishdir. Qoshg'ariy bu jarayonni asos ma'nosini o'zgartiruvchi qo'shimcha va old qo'shimchalarning turli kontekstlarda qo'llanilishini tahlil qilib tasvirlaydi. Masalan, "-li" qo'shimchasi mansublik yoki sifatni bildiradi, chunki "guzel"da "guzelli" (go'zallikka mansub) yoki "guzeldir" (go'zal) bo'lishi mumkin. Qolaversa, Qoshg'ariy so'z yaslashida turli qoliplarni aniqlab, ot, sifat va fe'llarning o'zagi, infikslari va oxiri bilan ro'yxatini taqdim etadi. Shuningdek, u arab, fors, xitoy kabi turkiy lug'atning turli etimologik manbalariga izoh beradi. Qoshg'ariy so'z yaslashi tahlili bilan bir qatorda turli sotsiolingvistik omillarni ham ko'rib chiqdi. U turkiy tilning turli dialektlari va sotsiolektlarini aniqlab, tilga mo'g'ullar, turklar, arablar va forslar kabi turli etnik guruhlar va madaniyatlar ta'sirida qanday bo'lganini tushuntirib berdi.

Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asarida qayd etilgan ko'pgina so'zlarimizning hozir ham tilimizda ishlatilishda davom etayotganligi shevalarni tilning 34 oziqlantiruvchi manba sifatida xizmat qilishini ta'kidlaydi. Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit turk"ida yig'ilgan so'zlarning ko'plari hozirgi adabiy tilida faol qo'llanadi: qatlama (yog'da pishirilgan qat-qat non), supurgi. Asarda uch turkumga ajralgan barchasining grammatik xossalarini o'sha davr nuqatai nazaridan kelib chiqib aniq ravshan holda yoritib bergan. Masalan qo'shimchalar imlosini oladigan bo'lsak, birgina -chi affiksni olaylik. Bu affiks XI asr til grammatik xossasiga ko'ra otlarga qo'shilib, ot yaslashida qo'llanilar edi. Mahmud Qoshg'ariy buni alohida affiks sifatida ko'rsatmagan, uning ayrim so'zlarga bergan izohidan -chi affiksini shaxsga tegishlilikni anglatuvchi sifatida keltirgan. -chi affiksni tahlil qilar ekanmiz bugungi kunda u: so'roq-taajjub yuklamasi: sen-chi, kelsa-chi, Lolaxon-chi. Bunda -chi affiksi olmoshga, otga, fe'lga ham bog'lana olgan. Ot yasovchi (shaxs oti) yasovchi: suv+chi, bo'z+chi, gul+chi. Sifat yasovchi: a'lo+chi.

Asarda keltirilgan misollar orqali turkiy tilning so'z yaslashi borasidagi keng moslashuvchanligi va ijodkorligini ko'rishimiz mumkin. Devoni lug'atit turk asari turkiy til va adabiyot tarixida hal qiluvchi asar bo'lib, turkiy tilda so'z

yasalishining tabiati va xususiyatlari bo'yicha keyingi izlanish va tadqiqotlarga zamin yaratdi.

Xulosa qilib shuni aytilish joizki, "Devoni lug'atit turk" turkiy tildagi so'z yasallishini chuqur o'rganish imkonini beruvchi keng qamrovli asardir. Lug'at turkiy til haqidagi tushunchamizni shakllantirishga yordam berdi va uning so'z boyligini kengaytirishda muhim rol o'ynadi. Kitob turkiy til va tilshunoslikni o'rganishga qiziquvchilar uchun muhim manba hisoblanadi. Qoshg'ariyning "Devoni lug'atit turk" asari turkiy tilshunoslik uchun qimmatli manba bo'lib, turkiy tilni shakllantirgan so'z yasallishi, tuzilishi va ijtimoiy lingvistik omillar haqida tushuncha beradi. Turkiy til haqidagi muhim ma'lumotlar bu asarda talaygina. Devoni lug'atit turk asarining eng muhim xususiyatlaridan biri, unda o'sha davr tilshunosligining qirralari yaqqol aks ettirib berilgan. Uning hissasi boshqa tilshunoslar va akademiklarga ta'sir ko'rsatdi va uning tadqiqoti turkiy tilshunoslik sohasidagi zamonaviy tadqiqotchilar uchun muhim ma'lumotnoma bo'lib qolmoqda.